

Quarterly Scientific Journal of *Islamic Perspective on Educational Science*
Vol. 12, No. 24, Spring 2024, *Research Article*

Conceptual Framework of Social Education: a Systematic Study

Fateme Kohanpor¹, Maryam Baradaran², Nikoo Dialameh³

DOI: 10.30497/ESI.2023.245093.1669

Abstract

The aim of this research is to provide a conceptual framework of social education. For this purpose, the systematic review method has been used. In the stage of data collection, in the first step, a search was made with the keyword of social education in four reputable and famous domestic databases in the humanities (Ganj, Human, Jihad Academia and Alm-Net) and the number of 784 research works was found. Related (theses and articles) were identified. In the next step, 61 works were selected by examining the researches in the framework of certain criteria during a systematic process. In the data analysis stage, firstly, using the scope study method, the selected researches in social education were described and categorized, and the volume of studies and the main themes of the subject area were shown. After that, the conceptual network method of information, which is a combination of various types of research, was used, and as a result, four general components in social education were obtained, which are: "Human relations based on divine ethics" with two indicators of justice and benevolence. "Compassionate encounter with cultural intellectual heritage and social issues", "right-oriented consensus", "social participation", each of which has sub-components in the three domains of "cognitive", "motivational" and "behavioral", and their relationship is also displayed in a model.

Keywords: social education, right-oriented consensus, social participation, justice and benevolence in human relations, conceptual framework.

---

1. M.A in Educational Management, Imam Sadegh University (AS), Tehran, Iran.

kohanpor@chmail.ir

2. Assistant Professor, Department of Islamic Education and Educational Sciences, Imam Sadiq University (AS), Tehran, Iran.

baradaran@isu.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Islamic Education and Educational Sciences, Imam Sadiq University (AS), Tehran, Iran.

dialameh@isu.ac.ir

چارچوب مفهومی تربیت اجتماعی: مطالعه‌ای نظام‌مند^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۶/۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۳

فاطمه کهن‌پور^۲

مریم برادران^۳

نیکو دیالمه^۴

چکیده

هدف از پژوهش حاضر، بررسی تحقیق‌های صورت‌گرفته در حوزه تربیت اجتماعی با ملاک‌های معین برای به‌دست‌دادن چارچوبی مفهومی درباره این موضوع بود. به منظور انجام پژوهش از روش مرور نظام‌مند استفاده شد. جامعه پژوهش از چهار پایگاه معتبر و مشهور داخلی در حوزه علوم انسانی (گنج، انسانی، جهاد دانشگاهی و علم‌نت) به‌دست آمد که مشتمل بر ۷۸۴ پژوهش در قالب پایان‌نامه و مقاله بود. بدین صورت که طی فرایندی نظام‌مند، ۶۱ اثر انتخاب شدند؛ سپس در مرحله تجزیه و تحلیل، با استفاده از روش مطالعه دامنه، توصیف و دسته‌بندی پژوهش‌های منتخب در حیطه تربیت اجتماعی صورت گرفت و حجم مطالعات و مضامین اصلی حیطه موضوعی نشان داده شد. پس از آن، از روش شبکه مفهومی از اطلاعات که از انواع پژوهش‌های فراترکیب است، استفاده گردید. یافته‌های تحقیق، شامل چهار مؤلفه کلی تشکیل‌دهنده مفهوم تربیت اجتماعی «روابط انسانی مبتنی بر اخلاق الهی» با دو شاخص عدالت و احسان؛ «مواجهه خردمندانه با میراث فکری - فرهنگی و مسائل اجتماعی»، «وفاق حق‌محور» و «مشارکت اجتماعی» بود. هر یک از این چهار مؤلفه کلی دارای زیرمؤلفه‌هایی در سه حیطه شناختی، انگیزشی و رفتاری بوده که رابطه آن‌ها با یکدیگر در قالب یک مدل ارائه گردید در بخش توصیفی نیز به‌لحاظ دقت‌های موضوعی، توجه به بحث جنسیت، نقش پدر و مادر در این‌گونه تربیت و همچنین شناخت جریان‌های دارای تقابل با حق برای این نوع تربیت ضرورت دارد.

واژگان کلیدی: تربیت اجتماعی، وفاق حق‌محور، مشارکت اجتماعی، عدالت و احسان در روابط انسانی چارچوب مفهومی.

۱. این مقاله، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد با موضوع شایستگی‌های رهبر آموزشی در تربیت اجتماعی دختران (مطالعه موردی: بانو امین)، دانشگاه امام صادق (ع) است.

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی، دانشگاه امام صادق (ع)، پردیس خواهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

۳. استادیار گروه معارف اسلامی و علوم تربیتی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. baradaran@isu.ac.ir

۴. دانشیار گروه معارف اسلامی و علوم تربیتی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. dialameh@isu.ac.ir

بیان مسئله

ساحت اجتماعی تربیت به قدری اهمیت دارد که برخی در تعریف تربیت گفته‌اند: «تربیت فرایندی مستمر است که در بستر جامعه شکل می‌گیرد. در واقع، ابعاد اساسی هویت فرد در تعامل با دیگران و از مسیر روابط گروهی شکل می‌گیرد؛ به همین دلیل، تربیت اجتماعی یکی از ارکان و ابعاد اساسی تربیت است» (محمدی، ۱۳۷۹، ص. ۴۲۴).

تحقیق‌یافتن تربیت اجتماعی مطلوب در یک جامعه، علاوه بر نزدیک کردن افراد به حیات طیبه، سرمایه‌های اجتماعی غنی را برای آن جامعه فراهم می‌آورد. این ساحت از تربیت، ذاتاً و ماهیتاً از نوع عمومی و فراگیر است و برخی مؤلفه‌های آن همچون امانت‌داری و وفاکردن به عهد از نوع همه‌زمانی و همه‌مکانی هستند؛ اما اعتقادات و مجموعه وسیع فرهنگ هر جامعه در سطح نظری، پارادایم^۱ و نگرش به انسان و جهان بر این‌گونه تربیت اثر می‌گذارد. دین اسلام که فرهنگ حاکم بر جمهوری اسلامی ایران را جهت می‌دهد، در جایگاه کامل‌ترین ادیان، ضمن توجه به همه ساحت‌های تربیت، به ساحت اجتماعی توجه ویژه دارد؛ چنان‌که این مسئله را در بسیاری از سازوکارهای ارزشی، اخلاقی و تکلیفی دین به‌وضوح می‌توان مشاهده کرد (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص. ۳۴).

در این پژوهش، تربیت اجتماعی دارای دو محور است: نخست، حق‌محوری که بر تمام مؤلفه‌ها سایه می‌اندازد و دوم، «رابطه با دیگری» که تربیت اجتماعی را از دیگر تربیت‌ها متمایز می‌کند. اصلاح رابطه با خداوند متعال و در نتیجه آن، اصلاح رابطه با دیگری، نخ تسبیح تربیت اجتماعی به‌شمار می‌آید. در این‌گونه تربیت، مطلوب آن است که به‌تدریج، جنس‌کنش‌ها با جوشش از درون و جنس‌مراقبت‌ها و نظارت‌ها به دست وجدانی باشد که خود را قبل از هرکس، درقبال خداوند متعال، پاسخ‌گو می‌داند؛ همچنین مشارکت‌ها تکلیفی باشد که برای رضایت و عشق به پروردگار یکتا و رسیدن به جایگاه عزتمندانة بندگی و نزدیک‌شدن به او^۲ انجام شود و هر نوع یاری دادن دیگران برای قرارگرفتن در مسیر حق، از جایگاهی ویژه برخوردار شود.

1. Paradigm

۲. امام علی (ع) درباره این مسئله فرموده‌اند: «خدا یا! در ارجمندی من، همین بسنده است که تو را بنده‌ام و در سرفرازی من، همین کافی است که پروریده تو هستم» (ابن‌بابویه، ۱۳۵۲، ج. ۲، ص. ۸۱۴).

در این گونه تربیت به همان اندازه که از ارتباط با جامعه سخن گفته می‌شود، فرد و رشد و خودسازی او در شبکه جامعه، مورد توجه است. جامعه مقدمه‌ای برای خوب‌زیستن افراد است؛ اما مقدم بر آن‌ها نیست و افراد باید مدام متوجه بازسازی خود باشند و این هدف را در تعامل با دیگری و تربیت اجتماعی پیگیری کنند. این خودساختگی، زمینه‌ای مساعد را برای شکل‌گیری مناسب‌ترین کنش‌ها در متفاوت‌ترین موقعیت‌ها ایجاد می‌کند. رمز دستیابی به خودساختگی و مراتب عالی آن، زیست فکری، منشی، حسی و عملی با حجت خداست؛ زیرا او هست و ناظر است: «عَيْنُ اللَّهِ فِي خَلْقِهِ»^۱. این قضیه به‌ویژه در حوزه تعلیم و تربیت برای مربی، جایگاهی خاص می‌یابد و تربیت از طریق منش و کردار و با بسترسازی و غنای محیط تربیتی، بالاتر از تربیت به وسیله زبان و آموزش مستقیم است.

دیگر نکته ظریف و درعین حال، مهمی که مربی تربیت اجتماعی نباید از آن غافل شود، توجه به ویژگی‌های نوع بشر و حتی توجه به تفاوت‌های فردی در هر یک از آیه‌های الهی (اعم از تفاوت‌های جنسیتی، فرهنگی و اجتماعی و نیز استعداد‌های فطری و...)، علایق و نیازهای متفاوت افراد است. توجه به این نکته، رویکرد این پژوهش را از دیدگاه جمع‌گرا که هماهنگ کردن فرد با جامعه را در نظر دارد، جدا می‌کند. یعنی برخلاف برخی پژوهش‌ها هسته محوری پژوهش پیش‌روی، جامعه‌پذیری نیست؛ بلکه در آن، تربیتی مدنظر است که به پرورش یافتن اعضای جامعه مدنی توحیدی (امت) بینجامد (علم‌الهدی، ۱۳۷۹).

در حوزه تربیت اجتماعی، پژوهش‌های متعددی درباره مفهوم، ماهیت، اهداف، اصول، راهکارها، روش‌ها، موانع، آسیب‌ها و... صورت گرفته است که نتایج و تعاریف برخی از آن‌ها در شکل‌گیری داده‌های خام این مقاله، مؤثر بود. به‌رغم تعدد آثار پدیدآمده در حوزه تربیت اجتماعی، پژوهشی از نوع مرور سیستماتیک در این موضوع، کمتر دیده می‌شود و تنها یک پژوهش از نوع مرور نظام‌مند در ادبیات داخلی در این زمینه صورت گرفته است. خسروی مراد و فیضی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای سرفصل‌های پژوهش‌های تربیت اجتماعی با زمینه قرآنی را به‌صورت توصیفی بررسی کرده و نتیجه گرفته‌اند لازم است در این حوزه، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای و کاربردی صورت گیرد. به‌نظر می‌رسد مقاله این دو محقق، دامنه‌ای محدود

---

۱. زیارت امام زمان (عج)

دارد و در صورت بررسی دیگر تراث اسلامی، به شکلی غنی‌تر درمی‌آید؛ از این روی، در پژوهش حاضر به این مسئله خواهیم پرداخت. از آنجا که تربیت اجتماعی از موضوعاتی است که دست‌کم در بیست سال اخیر، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و هر ساله، پژوهش‌هایی به این حیطه اختصاص یافته است، نیاز به انجام‌شدن پژوهشی سیستماتیک برای اطلاع حداکثری از یافته‌های پژوهش‌های پیشین، برقرارکردن ارتباط بین آن‌ها و در نهایت، جمع‌بندی‌شان در چهارچوبی معین و طبقه‌بندی‌شده وجود داشت که از طریق پژوهش سیستماتیک می‌توان به این هدف دست یافت؛ همچنین شناخت نقاط مغفول و خلأهای پژوهشی در این حوزه برای اجتناب از دوباره‌کاری‌ها ضرورت داشت. با توجه به دلایل ذکرشده، پژوهش پیش‌روی، تلاشی در این راستا بود تا چشم‌اندازی از پژوهش‌های صورت‌گرفته در زمینه تربیت اجتماعی و مفاهیم احصاشده در این پژوهش‌ها را برای علاقه‌مندان به این حیطه ترسیم کند. در واقع، در این مقاله درصدد آن هستیم که تربیت اجتماعی را از طریق احصاکردن مؤلفه‌های آن با توجه به برآیند ادبیات موجود بازتعریف کنیم؛ به دیگر سخن، سؤال اصلی این پژوهش، استخراج مؤلفه‌های اصلی تربیت اجتماعی در پژوهش‌های موجود به منظور عرضه‌کردن یک مدل یا چهارچوب مفهومی از تربیت اجتماعی است و سؤال فرعی نیز عبارت است از بررسی خلأهای پژوهشی در خصوص تربیت اجتماعی.

روش پژوهش

این مطالعه به روش مرور سیستماتیک انجام شد که به منظور استخراج مجموعه مضامین موجود در یک حوزه پژوهشی، روشی مفید قلمداد می‌گردد (Snyder, 2019)؛ همچنین از نوع مطالعات ثانویه (دسته دوم)، مطالعه ادبیات تحقیق یا ترکیب مطالعات اولیه محسوب می‌شود (Chalmers, Hedges and Cooper, 2002). جامعه پژوهش حاضر، شامل چند پایگاه اطلاعاتی معتبر و مشهور داخلی در حوزه علوم انسانی "پایگاه اطلاعات علمی ایران"

(گنج ایرانداک)، پرتال جامع علوم انسانی^۱، مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۲ و علم‌نت (جویشگر علمی فارسی)^۳ بود.

در مرحله نمونه‌گیری در طراحی راهبرد جست‌وجو، ابتدا مفاهیم پیشینی حوزه تربیت اجتماعی^۴ مدنظر قرار گرفت. از پایگاه اول، یعنی گنج که بیشترین تعداد تحقیقات درحیطه موضوع این مقاله را داراست و فیلترهایی دقیق‌تر برای جست‌وجو دارد، علاوه بر عناوین، در کلیدواژه‌ها نیز جست‌وجو انجام شد تا از جهت کمی، جامعیت تحقیق حفظ شود؛ اما از آنجا که در روش پژوهش، تعادل میان جامعیت و دقت، مهم است، برای دقت بیشتر، از میان دیگر پایگاه‌های داده، به جست‌وجو در عناوین تحقیقات بسنده کردیم.^۵

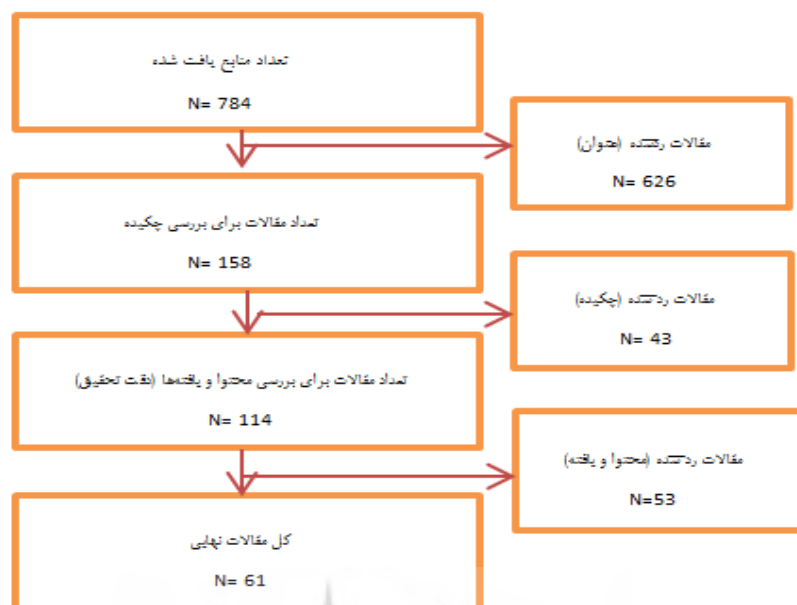
نتایج جست‌وجوی پژوهش، علاوه بر تربیت اجتماعی، تربیت شهروندی^۶، سیاسی^۷، اخلاقی^۸، اقتصادی و شغلی^۹ را نیز به عنوان مفاهیم مرتبط پیشنهاد می‌داد؛ اما با عنایت به تفاوت‌های موجود میان آن‌ها و از جهت بررسی تخصصی، دیگر انواع تربیت از دامنه تحقیق حذف شدند و تنها درحیطه تربیت اخلاقی، قلمرو اجتماعی آن، یعنی مؤلفه‌های مرتبط با «ارتباط با دیگری» بررسی شد.

دیگر ملاک‌های پالایش برای جست‌وجوی دقیق‌تر از جهت زمانی، در بازه بیست‌ساله بین سال‌های ۱۳۷۹ تا ۱۴۰۰؛ از جهت موضوعی در حیطه‌های معارف اسلامی، آموزش و پرورش و تحقیق‌های تربیتی، روان‌شناسی تربیتی و علوم اجتماعی؛ از جهت ابعاد، دو بُعد نظام آموزشی و خانواده متمرکز بود که برای شناخت بیشتر هرکدام از ابعاد، یک طرح پژوهشی به پیشنهاد کارشناسان از بیرون اضافه شد. ملاک‌های مدنظر برای سنجش دقت تحقیق‌ها شامل روشن و مرتبط بودن پرسش تحقیق و نیز مرتبط بودن یافته‌ها با سؤال‌ها بود.

1. <http://ensani.ir/>
2. <https://www.sid.ir>
3. <https://elmnet.ir>
4. Social Education

۵. همچنین در نیمه اول بهمن ۱۴۰۰ به این پایگاه‌ها مراجعه شد.

6. Political Education
7. Civic and Citizen Education
8. Ethical Education
9. Economic and Vocational Education

شکل ۱. خلاصه نتایج جست‌وجو و انتخاب متون مناسب

بنابراین، نمونه مورد بررسی، مشتمل بر ۶۱ مقاله انتخاب‌شده از میان تمام مقالات انتشار یافته در این حوزه بود.

پژوهش پیش‌روی در مرحله جمع‌آوری داده‌ها از نوع کتابخانه‌ای (با مرور پایان‌نامه‌ها، مقالات و طرح‌های پژوهشی) بود؛ اما در مرحله تحلیل، در زمره تحقیق‌های توصیفی و ترکیبی قرار گرفت^۱. در گام اول، برای پاسخ‌دادن به سؤال مطرح‌شده در خصوص بررسی خلأهای پژوهشی، با استفاده از مدل مطالعه دامنه^۲، توصیف و دسته‌بندی پژوهش‌های منتخب در حوزه تربیت اجتماعی صورت گرفت و حجم مطالعات و مضامین اصلی حیطه موضوعی نشان داده شد؛ سپس در گام دوم، برای پاسخ‌دهی به سؤال در خصوص مؤلفه‌های اصلی تربیت اجتماعی، مدل شبکه مفهومی از اطلاعات^۳ که از انواع پژوهش‌های توسعه‌ای است، به کار گرفته شد. در این روش، درعین‌آنکه سؤال تحقیق، کلی است، دسته‌بندی اطلاعات به سمت ژرفانگری (در مقابل پهنانگری) میل می‌کند؛ بنابراین، بعد از تحلیل محتوا و کدگذاری توصیفی

1. Synthesis
2. Scoping Review
3. Visual Representation

داده‌ها با روشن شدن وجوه شباهت‌های مفهومی کدها هر دسته از کدها ذیل یک کلان‌مؤلفه قرار گرفت. درنهایت، کلان‌مؤلفه‌ها نیز در شبکه مفهومی از اطلاعات جاگذاری شدند و ارتباط آن‌ها با هم روشن شد.^۱ عمل ترکیب، درجاتی از خلاقیت و نوآوری دارد؛ لذا این کلیت، چیزی فراتر از آن اجزاست و تفکر اصلی در فرایند آن، ایجاد یک فهم جدید است (Barnett-Page and Thomas, 2009).

یافته‌های پژوهش

۱. گام اول، مطالعه دامنه

در این قسمت، اطلاعات توصیفی پژوهش‌های صورت‌گرفته درحوزه تربیت اجتماعی در پاسخ به خلأهای پژوهشی موجود در این حیطه بررسی و به عبارتی دامنه تحقیقات از سه جهت مشخص شد. پژوهش‌های موردنظر از سه دیدگاه بدین شرح بررسی شدند:

۱-۱. انواع دانش

تربیت اجتماعی در موضوعات و مؤلفه‌های خود، از انواع دانش‌های اسلامی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و علوم تربیتی مایه می‌گیرد و از میان این دانش‌ها بیشترین فراوانی متعلق به علوم تربیتی است. درحوزه خانواده، پژوهش‌ها به تربیت اجتماعی براساس اقتضای سنین مختلف و نیز نقش والدین و مخصوصاً مادر در تربیت اجتماعی اختصاص یافته است. درباره نقش پدر، خلأ پژوهشی وجود دارد و درخصوص نظام آموزشی نیز در رشته علوم تربیتی، زیرشاخه‌های فلسفه تعلیم و تربیت (مبانی، اصول، اهداف، روش‌ها و آسیب‌ها) و برنامه درسی (هدف، محتوا، روش و ارزشیابی)، پژوهش‌های بیشتری صورت گرفته است؛ اما در زیرشاخه‌های روان‌شناسی تربیتی و مدیریت آموزشی، خلأ دیده می‌شود.

در میان آثار منتخب، بیش از نیمی از پژوهش‌های انجام‌شده (بیش از سی مورد از شصت پژوهش منتخب) از متون، مرتبط با زمینه اسلامی و متعلق به رشته فلسفه تعلیم و تربیت هستند. کمترین تعداد پژوهش‌ها درخصوص سیره ائمه اطهار (ع) صورت گرفته و بیشترین تعداد پژوهش‌ها منحصر به اندیشه سه نفر از عالمان بزرگ جامعه اسلامی است؛ بنابراین،

---

۱. انتخاب نوع مرور سیستماتیک، برگرفته از کارگاه مرور سیستماتیک دکتر پویا پیرملکی، برگزارشده در اسفند ۱۴۰۰ بوده است.

چارچوب مفهومی تربیت اجتماعی: مطالعه‌ای نظام‌مند/ فاطمه کهن‌پور و دیگران ۱۶۳

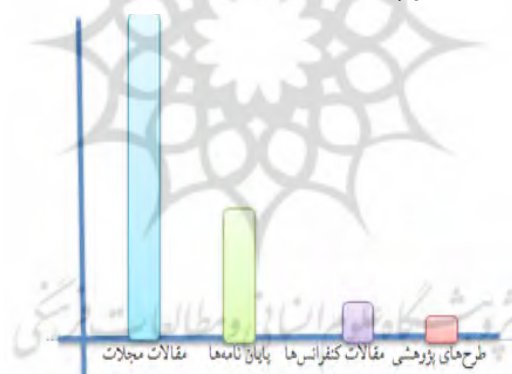
درخصوص تعداد کمی از دانشمندان، تنها به اندیشه‌های آنان اکتفا شده است و از بررسی سیره عملی آنان که کارکردی اطلاع‌دهنده دارد، غفلت شده است.

نمودار ۱. پراکندگی زمینه‌های پرتکرار در متون منتخب

۱-۲. نوع پژوهش

مقالات منتخب در این پژوهش از جهت نوع آن‌ها بیشتر به مجلات پژوهشی متعلق هستند. بعد از مجلات، پایان‌نامه‌ها بالاترین جایگاه را دارند؛ اما پژوهش‌های موجود در علم‌نت، اغلب معیارهای لازم برای انتخاب را ندارند. از طرح‌های پژوهشی نیز تنها به منظور جامعیت اطلاعات، دو مورد به دست آمد و به آن‌ها اکتفا شد.

نمودار ۲. پراکندگی آثار منتخب از جهت قالب پژوهش

۱-۳. روش گردآوری داده‌ها

در تعداد کمی از پژوهش‌ها از روش کیفی استفاده شده است و بقیه پژوهش‌ها با استفاده از روش کتابخانه‌ای صورت گرفته‌اند. در این حوزه، انجام‌شدن پژوهش‌های کیفی ضرورت دارد که یافته‌هایشان درباره چگونگی‌ها و از نوع کاربردی باشد.

۲. گام دوم، شبکه مفهومی از اطلاعات

در این بخش، برای پاسخ‌گویی به سؤال مطرح‌شده درخصوص احصای مؤلفه‌های اصلی تربیت اجتماعی، از تعاریف و نتایج پژوهش‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا کدگذاری توصیفی انجام شد؛ سپس کشف ارتباط بین مؤلفه‌های پراکنده پژوهش‌های مختلف صورت گرفت و مفاهیم مرتبط درکنار هم قرار گرفتند و دسته‌هایی از مفاهیم را تشکیل دادند. درنهایت، یک عنوان کلی برای هر دسته انتزاع یا انتخاب شد. این صورت‌بندی جدید به‌نوعی بهره‌بردن از نتایج تعداد زیادی از پژوهش‌های موجود در یک قالب منسجم است. مؤلفه‌های کلی به‌دست‌آمده عبارت بودند از: «روابط انسانی مبتنی بر اخلاق الهی» با دو شاخص احسان و عدالت، «مواجهه خردمندان با میراث فکری - فرهنگی و مسائل اجتماعی»، «وفاق حق‌محور» و «مشارکت اجتماعی». دو مؤلفه اول، طراحی و بقیه مؤلفه‌ها از میان مفاهیم انتخاب شدند؛ زیرا کلی‌تر از موارد دیگر بودند و ظرفیت پوشش‌دهی بقیه مفاهیم را داشتند. بعد از آن، برای تبیین کدهای توصیفی ذیل هر کلان‌مؤلفه، به‌منظور پاسخ‌گویی به سؤال درخصوص روشن‌شدن شباهت‌ها و ارتباط مفهومی بین آن‌ها که سؤال اصلی مدل شبکه مفهومی اطلاعات است، از طبقه‌بندی سه‌گانه استفاده شد.

دستیابی به شایستگی‌های اجتماعی (شامل صفات، توانمندی‌ها و مهارت‌ها) در صورتی محقق می‌شود که متربی هم شناخت لازم را درخصوص مهارت‌های شناختی و هم اطلاعات لازم را در حوزه تربیت اجتماعی داشته باشد، هم گرایش‌های لازم در وی شکل گرفته باشد و هم او رفتارهای اجتماعی مناسبی را نشان دهد (یزدانی، عباسی، محمدحسینی و عسگری، ۱۳۹۷). مربی باید با توجه متوازن به سه گانه شناخت، گرایش و کنش، بسترهای لازم را برای شکوفایی فطرت اجتماعی متربی با کمک دو نیروی علم و اراده فراهم کند (طباطبایی، ۱۳۶۰ به نقل از امراللهی و جباری‌فر، بی‌تا)؛ به همین سبب، برای دسته‌بندی دقیق‌تر زیرمؤلفه‌ها بنابر تعریف باقری (۱۳۷۷)، در تربیت اخلاقی، سه حوزه شناختی (ادراک برای بازشناسی امور)، انگیزشی (پرورش یافتن عواطف معین در شخص) و رفتاری (جلوه درک و

احساس) موردنظر قرار گرفتند و تنها تغییر، استفاده از واژه «انگیزشی» به جای عبارت «احساس و باور» به دلیل تفاوت‌های میان این دو واژه بود.^۱

جدول ۱. حوزه‌های سه‌گانه در روابط انسانی مبتنی بر اخلاق الهی

حوزه شناختی	حوزه انگیزشی	حوزه رفتاری
درک خداوند متعال به‌عنوان حاکم مطلق جهان و شناخت قدرت و عظمت او (افکاری، ۱۳۹۳) برای (۱۳۹۳)	رشد و توسعه یقین و باور به قدرت و عظمت خدا به‌عنوان حاکم اصلی جهان (افکاری، ۱۳۹۳)	حفظ عفت (فرخ‌پار، ۱۳۹۰)
غلبه بر خودمحوری در ساحت هستی‌شناختی (باقری، ۱۳۷۹)	تقویت حس ستایش و نیایش با پروردگار و علاقه به تخلق به صفات الهی (عسگری و دیگران، ۱۳۹۰)	
آشنایی با آموزه‌های دینی مرتبط با اصلاح روابط (افخمی اردکانی و بهشتی، ۱۳۸۶)	تقویت احساس مسئولیت درقبال خداوند متعال (اسماعیلی‌فر و دیگران، ۱۳۹۰) و علاقه به کسب رضایت خدا در برقرارکردن رابطه صحیح با مردم (ملاسمانی، ۱۳۸۸)	[تقوای اجتماعی در روابط]: پرهیز از دروغ‌گفتن، سرزنش‌کردن دیگران، سخنان زشت و تمسخرآمیز بر زبان آوردن، زیاد سخن‌گفتن (ضمیری، ۱۳۸۴)
	[انگیزه الهی در برقرارکردن همه روابط]	[دوری از عوامل مخرب ارتباطات سازنده اجتماعی و رفتارهای غیراخلاقی]: دوری از بدزبانی و غیبت (محمدی روزبهانی، بی‌تا)
کسب دانش، مهارت، ارزش و نگرش مناسب برای برقرارکردن روابط و کنش‌ها (منصورنژاد و دیگران، ۱۳۹۰)	[آزادی معنوی انسان از خود]: تبیین ارزش غلبه بر خودمحوری در ساحت‌های شناختی (دادوستد و شناختی و اکتفان‌کردن به شناخت خود)، عاطفی (غلبه بر دل‌بستگی و تعلق خاطر صرف به خود) و	ارتباط سازنده با خویشاوندان (صله رحم)، دانشمندان، مؤمنان و همسایگان، و پرهیز از همنشینی با ناهلان (ضمیری، ۱۳۸۴)

روابط انسانی مبتنی بر اخلاق الهی

۱. به‌منظور رعایت اختصار در جدول‌ها فقط برخی یافته‌ها را به‌عنوان مثال ذکر کرده‌ایم. بعد از پایان جدول‌ها، به تبیین برخی از مهم‌ترین آن‌ها نیز اشاره خواهد شد.

حوزه شناختی	حوزه انگیزشی	حوزه رفتاری
شناخت و رعایت آداب اخلاقی و اجتماعی (نوراللهی، ۱۳۹۵)	ارتباطی (صرفاً خود را نقطه عطف ارتباط ندانستن) (باقری، ۱۳۷۹)	
آشنایی با نتایج ارتباطات نامطلوب اجتماعی برای عبرت‌آموزی و اصلاح روابط انسانی (حسینی، ایمانی و سجادی، ۱۳۸۰؛ شمس‌الدینی، ۱۳۹۲)	[کنترل هیجانات منفی]: اصلاح روابط در خانواده: روابط فرزندان با والدین، روابط والدین با یکدیگر و روابط خویشاوندان (کوچک‌شمردن دیگران/ بدگمانی/ عابدی، نوروزی و بختیار بدبینی/ منفی‌نگری (ضمیری، نصرآبادی، ۱۳۹۰) و...	

جدول ۲. شاخص ۱. حوزه‌های سه‌گانه در احسان

حوزه شناختی	حوزه انگیزشی	حوزه رفتاری
آشنایی با مفاهیم اخلاقی پایه مانند احترام‌گزاردن به دیگران، مسئولیت‌پذیری، همکاری، قضاوت، تعهد، ارزش و تفکر (افکاری، ۱۳۹۳)	[پرورش‌دهی اجتماعی‌بودن]: [اشتیاق و نشاط ارزشی (نوراللهی، ۱۳۹۵) یا عمل‌کردن در]: ارتباط با دیگری و الفت، دلبستگی و اخوت (باقری، ۱۳۷۹)، واعظی، ۱۳۹۶): برقرارکردن روابط مهرآمیز و ارتباط همدلانه (حسینی، ایمانی و سجادی، ۱۳۸۰)،	[سلوک] براساس روش و منش اخلاقی و طبق معیارهای معین اخلاقی (جان‌نثاری و با دیگران (اناری‌نژاد و مرزوقی، ۱۳۸۶) و ابراز محبت به آنان (حسینی، ایمانی و سجادی، ۱۳۸۰)
دگرخواهی (کوشی، موسی‌پور، محیی و آرمند، ۱۳۹۷)	ایمانی‌نابینی و صادق‌زاده قمصری، ۱۳۹۷)	[خوش‌اخلاقی]: نرمی در گفتار (ضمیری، ۱۳۸۴) و نیکو سخن‌گفتن با مردم (علیزاده
[رفاقت و دستگیری] به‌جای رقابت مخرب (کریمی، ۱۳۹۱)	بردباری و همدلی (یزدانی، محمدی پویا و بی‌کرنگی با دیگران (بی‌جوند، ۱۳۹۸)، (سبحانی‌نژاد و شایسته، ۱۳۹۱)، تلاش برای نزدیک‌شدن به فهم دیگری (قاسمی و دیگران، ۱۳۹۴)	

جدول ۳. شاخص ۲. حوزه‌های سه‌گانه در عدالت و انصاف

حوزه شناختی	حوزه انگیزشی	حوزه رفتاری
نگرش کرامت‌مدار و مبتنی بر برابری به همه انسان‌ها (سبحانی‌نژاد و رضایی فراهانی، ۱۳۹۰)	[انگیزه] الهی در رفتار عادلانه و رعایت‌کردن قانون و برتری به همه انسان‌ها منصفانه، مواجهه با حقوق، برتر دانستن آن از تمایلات (سبحانی‌نژاد و رضایی فراهانی، ۱۳۹۰)	انجام‌دادن تکالیف و اعتقاد به فردی و گروهی (جعفری و رضایی فراهانی، ۱۳۹۰)
تبیین ضرورت برقراری عدالت اجتماعی، قانون‌گرایی و... (برزیده، محمودنیا، قائدی و ضرغامی، ۱۳۹۵)	ترغیب به گسترش قانون‌گرایی (علم‌الهدی، ۱۳۷۹)، اصلاح احساسات، و درونی‌سازی قانون و التزام آگاهانه و اختیاری به آن (عابدی و نیلی، ۱۳۹۲)	سکوت‌نکردن در برابر ظلم و شهادت دادن به حق (نوربخش و لاشدی، ماشینچی و رنجبر، ۱۳۹۹)
بیش‌دهی جهت اجرای عدالت (حسینی، ایمانی و سجادی، ۱۳۸۰)	تزام آگاهانه و اختیاری به آن (عابدی و نیلی، ۱۳۹۲)	بیش‌دهی جهت اجرای عدالت (حسینی، ایمانی و سجادی، ۱۳۸۰)
آشنایی اولیه با قانون اساسی کشور (افکاری، ۱۳۹۳)	ایجاد روحیه ستیز در مواجهه با ستمکاران درحد عدل اسلامی (صادقی، ۱۳۸۸)	همکاری برای اقامه‌کردن قسط (حسینی، ایمانی و سجادی، ۱۳۸۰)

عدالت و انصاف

جدول ۴. حوزه‌های سه‌گانه در مواجهه خردمندانه با میراث فکری - فرهنگی و مسائل اجتماعی

حوزه شناختی	حوزه انگیزشی	حوزه رفتاری
تأمین و گسترش آزادی نظری با پذیرش خردمندانه حدود آن (علم‌الهدی، ۱۳۷۹)	علاقه به پذیرش حقیقت (تقویت خرد عملی) (پذیرش تعبدی و تسلیمی بعد از روشن‌شدن حقیقت) (علم‌الهدی، ۱۳۷۹)	مخالفت با جمع پذیرش خردمندانه حدود آن (علم‌الهدی، ۱۳۷۹)
توسعه‌دادن آزادی و مرتبه وجودی و خویش و دیگران در پرتو درک و اصلاح موقعیت‌های اجتماعی خود و دیگران (علیزاده سدهی، ۱۳۹۴)	توسعه‌دادن آزادی و مرتبه وجودی و خویش و دیگران در پرتو درک و اصلاح موقعیت‌های اجتماعی خود و دیگران (علیزاده سدهی، ۱۳۹۴)	توانایی ابراز مخالفت به شکل صحیح و منطقی (منصورنژاد و دیگران، ۱۳۹۰)

مواجهه خردمندانه با میراث فکری - فرهنگی و مسائل اجتماعی

حوزه شناختی	حوزه انگیزشی	حوزه رفتاری
تقویت زیربناهای اعتقادی (شناخت فطری، توحید، قیامت و نبوت) (جان‌نثاری و واعظی، ۱۳۹۶) و آشنایی با ارزش‌های اجتماعی فی- نفسه مطلوب و معقول (افخمی اردکانی و بهشتی، ۱۳۸۶)	ترغیب به افزایش دادن علم (اعم از علوم تجربی، نقلی، عقلی و شهودی) (علم‌الهدی، ۱۳۷۹) [تقویت علم‌محوری] و گرایش به حقیقت‌جویی (یزدانی، عباسی، محمدحسینی و عسگری، ۱۳۹۷) [داشتن روحیه انتقادی] و مقاومت در برابر خرافات و تبلیغات سوء (علیشاهی، ۱۳۹۴)	[تلاش برای ارتقاداتن ابعاد هویتی و به‌ویژه هویت اجتماعی] و عمل‌کردن بر مبنای هویت اجتماعی (یزدانی، عباسی، محمدحسینی و عسگری، ۱۳۹۷)
تجزیه و تحلیل ارزش‌ها با توجه به ملاک‌های اسلامی و کسب هویت و پایگاه بر این اساس برای عمل (یزدانی، عباسی، محمدحسینی و عسگری، ۱۳۹۷) یا شناخت و پالایش (اصلاح و تغییر) خصوصیات فکری و فرهنگی جامعه در جهت آموزه‌های اسلامی، بازسازی ارزش‌ها، و بازشناسی فرهنگ و تمدن یا مداخله در بازآرایی و بهسازی فرهنگ و فرهنگ‌سازی (برزیده، محمودنیا، قانلی و ضرغامی، ۱۳۹۵)	توسعه باور و گرایش به ارزش‌های اساسی دینی و در طول آن، ارزش‌های اجتماعی، اخلاقی و سیاسی جامعه (افکاری، ۱۳۹۳) و تقویت هویت مذهبی و ملی (عارفی‌فر، ایمانی نایینی و صادق‌زاده قمصری، ۱۳۹۷)	

جدول ۵. حوزه‌های سه‌گانه در وفاق حق محور

حوزه شناختی	حوزه انگیزشی	حوزه رفتاری
رشد قدرت بیان و توانایی نوشتن و گوش‌دادن (منصورنژاد و دیگران، ۱۳۹۰)	[گرایش به وحدت به انگیزه الهی] وحدت عالی انسانی و اهمیت‌دادن به امور انسان‌ها و سرنوشت آن‌ها (شفیعی دستگردی، ۱۳۹۲)	زمینه‌سازی برای صلح و همبستگی جهانی (علیشاهی، ۱۳۹۴) با [آمدن منجی موعود]
اعتقادداشتن به کرامت همه انسان‌ها و عزتمندی آن‌ها (سبحانی‌نژاد و رضایی فراهانی، ۱۳۹۰)	پذیرش اهمیت و مقام افراد (منصورنژاد و دیگران، ۱۳۹۰)	
آموزش تفاهم و توافق عملی (محمودی، باقری نوع‌دوست و زیباکلام، ۱۳۹۳)	رشد و توسعه روحیه نوع‌دوستی و علاقه‌مندی به مردم و سرنوشت کشورمان، و رشد تمایل و گرایش به وحدت اجتماعی و اخلاقی (افکاری، ۱۳۹۳)	مشورت‌کردن با دیگران [افراد متخصص] و پندپذیری از حکیمان (علیزاده سدهی، ۱۳۹۴)
[تکیه بر تفاهم و متقاعدکردن یکدیگر با توجه به ملاک‌های حق محوری]	تعلق‌داشتن به هویت جمعی و حفظ آن (کوشی، موسی‌پور، محبی و آرمنند، ۱۳۹۷)	و بهره‌گیری از عقل ارتباطی (اسلامی، احمدآبادی ارانی، محمودی و رشیدی، ۱۳۹۷) در تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی برای رسیدن به نتایج مطلوب‌تر [همفکری خیرخواهانه] (مذبوحی و دیگران، ۱۳۹۰) و [استفاده از خرد جمعی]
دارای آگاهی از [تقویت گرایش به حقیقت‌جویی]	داشتن روحیه انتقادپذیری (زنگانه و دیگران، ۱۳۹۲)	رفق و مدارا و پرهیز از اجتناب‌ناپذیربودن اختلاف در جامعه (نوروزی و عابدی، ۱۳۹۱)
پرورش‌دادن روحیه سعه صدر و تحمل‌کردن آرای دیگران در مواجهه اندیشه‌ها (علیزاده سدهی، ۱۳۹۴)	نجدی، ۱۳۹۸)	حفظ و توسعه یکپارچگی در اجتماع (جعفری هرندی و

جدول ۶. حوزه‌های سه‌گانه در مشارکت اجتماعی

حوزه شناختی	حوزه انگیزشی	حوزه رفتاری
ایجاد شناخت درخصوص کرامت ذاتی، فطرت الهی (حسینی‌زاده و موسوی، ۱۳۹۷)، حریت (باقری، ۱۳۷۹)، و آزادی و استقلال خود و دیگران (یزدانی، عباسی، محمدحسینی و عسگری، ۱۳۹۷)	پرورش‌دهی روحیه امید [به آینده و سرنوشت ملت] با اعتقاد به قطعیت تحقیقیافتن جامعه مهدوی (عابدی، نوروزی و بختیار نصرآبادی، ۱۳۹۰)	تلاش برای رساندن معارف اهل‌بیت (ع) به مردم جهان و آشناکردن آن‌ها با امام (ملایی، ۱۳۹۲)، همکاری و تعاون برای انجام‌دادن فرمان‌های الهی (ضمیری، ۱۳۸۴)
[مقدمه‌ساز افزایش عزت‌نفس و کنشگری] خودآگاهی، پندار مثبت/ عزت‌نفس (موسی‌زاده، ۱۳۹۷)	حق و تقویت او از طریق باور، بیان، عمل و گرایش به تربیت منابع انسانی تراز جامعه اسلامی (ملایی، ۱۳۹۲)، تقویت احساس تعهد به هدایت، رشد و آگاهی دیگران (صادقی، ۱۳۸۸)	تلاش برای اثرگذاری و تحول‌آفرینی در اجتماع و جهان (افخمی اردکانی و بهشتی، ۱۳۸۶)
توسعه آگاهی‌های لازم برای هویت فردی و ممانعت از حل‌شدن در جریان‌های اجتماعی (باقری و سجادی، ۱۳۸۴)	داشتن روحیه حساس به مسائل [خانواده] و جامعه (اناری‌نژاد و مرزوقی، ۱۳۸۶)، توسعه نگرش و گرایش مثبت به مشارکت در امور مختلف خانواده و جامعه (افکاری، ۱۳۹۳)	تلاش برای اثرگذاری و تحول‌آفرینی در اجتماع و جهان (افخمی اردکانی و بهشتی، ۱۳۸۶)
رشد تفکر حل مسئله، [خلاقیات] برای حل مسائل اجتماعی (یزدانی، عباسی، محمدحسینی و عسگری، ۱۳۹۷) و به‌ظهوررساندن عاملیت خود در جامعه (باقری و سجادی، ۱۳۸۴)	متماایل کردن متربی به نوع و میزان تأثیر مناسب و مثبت بر دنیا و انسان‌ها (افخمی اردکانی و بهشتی، ۱۳۸۶)	[پذیرفتن] و انجام‌دادن مسئولیت [در خانواده و جامعه] و ابراز قابلیت‌های اجتماعی (حسینی، ایمانی و سجادی، ۱۳۸۰) از روی آگاهی و عشق (علیزاده سدهی، ۱۳۹۴) و تعهد [در انجام‌دادن امور محول‌شده] (عمرانی، افسردیر و عمرانی، ۱۳۹۴)
درون (قاسمی و دیگران، ۱۳۹۴)		

حوزه شناختی	حوزه انگیزشی	حوزه رفتاری
		قبول کردن مسئولیت در کارهای جمعی (طالب‌زاده نوبریان، ۱۳۹۱)
خودآگاهی جنسیتی (موسی‌زاده، ۱۳۹۷)	داشتن نگرش و باور ارزشی و مثبت به نقش دختری (خدمت‌رسانی به پدر و مادر) (حاجی‌حسینی، شفیعی و دیالمه، ۱۴۰۰)	قوام‌بخش بودن برای همسر در عرصه‌های دنیوی و اخروی (حاجی‌حسینی، شفیعی و دیالمه، ۱۴۰۰)
هشیاری درقبال سوءاستفاده‌ها و نگاه‌های ایزاری (حاجی‌حسینی، شفیعی و دیالمه، ۱۴۰۰)		
موقعیت‌شناسی در روابط اجتماعی (حاجی‌حسینی، شفیعی و دیالمه، ۱۴۰۰)	داشتن نگرش و باور ارزشی و مثبت به نقش مادری (جهاددانستن مادری، ارزشمندشمردن مادری، بستر انسان‌ساز و اثربخش دانستن مادری طی نسل‌ها و درطول تاریخ، علاقه‌مندی به فرزندآوری) (حاجی‌حسینی، شفیعی و دیالمه، ۱۴۰۰)	رشددهی همسر و ظرفیت‌سازی برای او (حاجی‌حسینی، شفیعی و دیالمه، ۱۴۰۰)
شناخت و آگاهی درخصوص خود و موقعیت‌ها (جان‌نثاری و واعظی، ۱۳۹۶)		
بازشناسی هویت زن ایرانی و توجه به هویت جنسی، بازشناسی هویت اسلامی زن مسلمان، و تقویت بینش سیاسی و اجتماعی دختران (فرمهبینی فراهانی، بی‌تا)	داشتن نگرش و باور ارزشی و مثبت به نقش همسری (ارزشمنددانستن همسری، بندگی خدا دانستن همسری و خدمت‌رسانی به همسر) (حاجی‌حسینی، شفیعی و دیالمه، ۱۴۰۰)	منبع آرامش و نشاط بودن برای همسر و داشتن مهارت‌های زیبایی‌شناختی (حاجی‌حسینی، شفیعی و دیالمه، ۱۴۰۰)
مرزشناسی در روابط اجتماعی با جنس مخالف (حاجی‌حسینی، شفیعی و دیالمه، ۱۴۰۰)	گرایش به رعایت‌کردن حریم، حیا (موسی‌زاده، ۱۳۹۷)، تمایل به دیده‌نشدن و پرهیز از خودنمایی (حاجی‌حسینی، شفیعی و دیالمه، ۱۴۰۰)	حریم‌شناس بودن درخصوص همسر و فروتنی در برابر او (حاجی‌حسینی، شفیعی و دیالمه، ۱۴۰۰)
آشنایی با اهمیت تشکیل خانواده به‌عنوان مهم‌ترین عنصر		دوستی کردن با فرزندان به‌منظور دفع آسیب‌های

حوزه شناختی	حوزه انگیزشی	حوزه رفتاری
سازنده جامعه و ویژگی‌های خانواده متعادل (جعفری هرندی و نجفی، ۱۳۹۸)		اجتماعی (نفیسی مقدم، ۱۳۹۲)

نقش‌آفرینی در عرصه‌های اجتماعی-سیاسی هنگام بروز ضرورت‌ها (حاجی حسینی، شفیع‌ی و دیالمه، ۱۴۰۰) درعین پرهیز از ورود به مشارکت‌های نامتناسب با ویژگی‌های زنان (احمدپناهی، ۱۳۹۴)

در ادامه، ارتباط نتایج پژوهش‌های پیشین (به‌عنوان مفاهیم خرد) با کلان‌مفاهیم به‌دست‌آمده، را تبیین می‌کنیم!

۱-۲. روابط انسانی مبتنی بر اخلاق الهی

در این مقاله، روابط انسانی مبتنی بر اخلاق الهی عبارت است از ایجاد روابط انسانی با دیگران براساس خیر. منظور از خیر نیز آن مطلوبی است که ربّ و مربّی مخلوقات، در فطرت و برنامه زندگی انسان‌ها قرار داده است. شاخص الهی بودن به‌معنای تطابق نگرش‌ها و رفتارها با حجت خدا با احتساب مراتب است؛ یعنی زندگی و منش حجت خدا میزان افراد باشد؛ نه سلیقه‌های شخصی و گروهی یا عرف اجتماعی؛ زیرا درسایه محبت و اطاعت از حجت خدا ارتباطات عمیق و بادوام شکل می‌گیرد و مسئولیت افراد به‌گستره زندگی این دنیا و حتی جهان بعداز مرگ تعیین و تعریف می‌شود. بدون حضور این شاخص، اجتماع به سعادت مدنظر در جهان‌بینی توحیدی نخواهد رسید.

۱. ارتباط مفاهیم خرد با یکدیگر نیز در حوزه‌های شناختی، انگیزشی و رفتاری در جدول‌ها نشان داده شده است.

۲. رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى (طه، ۵۰).

ارتباط مؤثر با دیگری به‌میزانی زیاد به پرهیز از خودمحوری نیازمند است؛ اما هستی‌شناسی‌ای که در آن، انسان و امیالش اصالت دارد، در عمیق‌ترین لایه‌های وجودی، هیچ ضرورتی برای خارج‌شدن از محوریت خود ایجاد نمی‌کند؛ درحالی که اعتقاد به خداوند متعال به‌عنوان خالق و ربّ مافوق انسان و صفات خداوند متعال و درک خود در محضر قدرتمند الهی، زمینه و بستری عمیق را برای خارج‌شدن از خود و درنظرگرفتن دیگری ایجاد می‌کند. در ادبیات دینی، رهایی از خودپرستی، جایگاهی چنان مهم دارد که با مفهوم «جهاد اکبر» نشان داده شده است (صدر، ۱۳۹۷). درخصوص روابط انسانی، در جهان‌بینی اسلامی و دینی، انسان‌ها و همه موجودات به‌سان حلقه‌های زنجیر به هم پیوند خورده‌اند. برپایه چنین نگرشی احساس مسئولیت برای رشد و بهبود زندگی دیگری درکنار زندگی خود پررنگ می‌شود. انسان به‌کمک عقل و دین می‌تواند بر دیگر خودمحوری‌ها در ساحت‌های شناختی، عاطفی و... نیز غلبه کند و به آزادی معنوی از خود و آزادی از آزادی برسد و با این پشتوانه‌ها و درجهت رشد، پیوسته روابط خویش را برمحور اخلاق الهی تنظیم و اصلاح کند. مهم‌ترین ثمره روابط اخلاقی، ایجاد تعادل روحی در وجود انسان‌هاست که خود، مانع بروز بسیاری از آسیب‌های اجتماعی می‌شود.

۱-۲. عدالت و انصاف

نخستین شاخص روابط انسانی مبتنی بر اخلاق الهی، عدالت و انصاف است که در این نوشتار، آن را به‌معنای اداکردن حقوق افراد و پرهیز از ظلم‌کردن و ظلم‌پذیری درنظر داریم. عدالت، مبناست و انصاف به‌عنوان رفتار مبتنی بر این عدالت شکل می‌گیرد. در این مؤلفه، آشناکردن متربی با حقوق و تکالیف خود در ارتباط با دیگری، و تبیین ضرورت قانون‌گرایی برای حفظ حقوق و برابری همه انسان‌ها و نیز جلوگیری از بروز تضاد منافع اهمیت دارد؛ البته تبعیت از قوانین و هنجارهای اجتماعی در هر سطحی، در آنجایی مطرح است که شرط انطباق با روح کلی شریعت اسلامی وجود داشته باشد؛ زیرا قوانینی شأن اجرا دارند که در محدوده احکام الهی واقع شده و با آن‌ها مخالفتی نداشته باشند تا مصالح موجود در آن‌ها نهایتاً به رشد فرد و جامعه بینجامد. در تربیت اجتماعی، به‌تدریج، هم‌راستا با افزایش سن باید همت و توجه مربی به‌سمت درونی‌شدن قوانین در افراد، یعنی افزایش التزام آگاهانه و اختیاری به‌سمت قوانین صالح و برتردانستن قانون از تمایلات فردی و گروهی معطوف شود. سرانجام،

وقتی عدالت در تمام سطوح درونی شد، فرد عواطف اجتماعی را نیز برای اجرای عدالت، نهی از منکر و اصلاح اجتماعی ترغیب می‌کند.

عدالت را در دو سطح آن می‌توان در نظر گرفت: نخست، در سطح جامعه و رابطه اجتماع با افراد و دوم به معنای توزیع عادلانه منابع و امکانات بین افراد که خود، تضاد شدید منافع را که یکی از عوامل مهم بروز رفتارهای آسیب‌زای اجتماعی است، از بین می‌برد. پرورش‌دهی روحیه عدالت‌خواهی و سکوت‌نکردن در برابر ظلم و تجاوزی که در حق افراد صورت می‌گیرد و همچنین روحیه یاری‌دادن مظلوم و ستیز با ظالمان در سطح جامعه بین‌المللی و در موضع‌گیری متربی در قبال استکبار جهانی هم در تربیت اجتماعی جای دارند و از جمله نتایج آن‌ها ایجاد بصیرتی است که فرد را از تأمین منافع شخصی قدرت‌های مستکبر گریزان می‌کند؛ حتی اگر منفعت شخصی خودش در این همکاری تأمین شود. در این‌گونه نگاه، تعامل با عوامل ستمگر که دشمن شمرده می‌شود، قواعد مخصوص خود را می‌یابد.

در دوران کودکی^۱، رفتار عادلانه والدین با یکدیگر و با فرزندانشان، پرهیز از خشونت و فرسایش‌نیافتن سرمایه اجتماعی کودک به سبب رفتار نابهنجار والدین و مربیان، زمینه‌های مساعد برای فهم عدالت و درک لزوم آن را در متربی فراهم می‌کند. در دوره نوجوانی، ارزش-سازی عدالت و بررسی مصادیق آن در الگوی موردعلاقه متربی، گفت‌وگوی منطقی در خصوص مسائل اجتماعی، و نظارت بر نوجوان و مراقبت از او برای جلوگیری از خروج وی از قلمرو رفتار عادلانه و منصفانه، از روش‌های مناسب برای تربیت اجتماعی حول این مؤلفه است و در دوران بزرگسالی، انذار و هشدار در خصوص عدالت اهمیت فراوان دارد. در مدرسه نیز توجه به عدالت در ارزیابی تکالیف و پاداش‌ها، و مواجهه عادلانه با افراد در خصوص قوانین و مقررات و توزیع عادلانه منابع، امکانات و... دارای ضرورت چشمگیر است.

۲-۱-۲. احسان

این شاخص زمانی محقق می‌شود که از روی لطف، برای فردی بیش از دیگری حمایت و تلاش صورت گیرد؛ به عبارت دیگر، احسان، همان مصادیق ملموس‌تر اخلاق محوری در

---

۱. در این پژوهش به اقتباس روش‌های تحقق مؤلفه‌ها متناسب با اقتضاهای سنی هم با بهره‌گیری از طرح پژوهشی ساجدی و کوشا (۱۳۹۲ب) با اندکی تصرف پرداخته شده است.

روابط انسانی را شامل می‌شود و بنابراین، شناخت‌های اخلاقی، پایه‌های لازم برای احسان را ایجاد می‌کنند. روابط مبتنی بر احسان و اخلاق، فراتر از قانون هستند؛ چون قانون، قادر به دربرگرفتن همه سطوح روابط نیست و در ضمانت اجرا نیز محدودیت‌هایی دارد.

در این مسیر، مربی می‌تواند موقعیت‌های اخلاقی چالشی را برای متربی شبیه‌سازی کند و در بستر آن‌ها با او به گفت‌وگو بنشیند تا از این رهگذر، هردوی آنان به کشف مهارت‌های لازم در تعامل اخلاقی و راهنمایی به سوی آن‌ها برسند.

۲-۲. مواجهه با میراث فکری فرهنگی و مسائل اجتماعی

منظور از این مؤلفه، انتخابگری از میراث فرهنگی و دیدگاه‌های نوظهور اجتماعی توسط معیارهای عقلی و شناخت عمیق و دقیق دینی است و در آن بر چهار زیرمؤلفه کلی تأکید می‌شود: نخست، کسب مبانی معرفتی و تحکیم اعتقادات بنیادین برای شناخت حق و باطل، و شکل‌گیری نظام فکری مستقل؛ دوم، تشویق به تزکیه برای گرایش عمیق و پایبندی به حق به‌منظور درونی‌شدن دانسته‌ها؛ سوم، پرورش‌یافتن مهارت‌های فکری مانند تفکر انتقادی و توانایی قضاوت و ارزیابی منطقی بدان منظور که فرد بتواند از عقلانیت خویش در مواجهه با تفکرات بهره‌بردار؛ چهارم، افزایش دادن معلومات و آگاهی خود درباره موضوع، گسترش‌دهی ارتباطات انسانی و مواجهه با تنوع تفکرات از طریق تجهیز به عقل و علم، و فراهم‌آوردن زمینه مساعد برای گفت‌وگو با استفاده از معیارهای عقلانی. قضاوت بین‌الاذهانی، یعنی داوری عقلانی برپایه حقایق و اصول مشترک، از لوازم این مرحله است. در این گفت‌وگوها وجودداشتن برخی اشتراک‌ها و اختلاف‌ها کاملاً طبیعی است، تفکر انتقادی در بستر همین مواجهه‌ها تقویت می‌شود و مرحله نهایی ارزشیابی عقاید جمعی به‌عنوان حاصل گفت‌وگو تحقق می‌یابد. در این مرحله، اعتقادات بنیادین، میزان و اصول سنجش را فراهم می‌آورند و به عبارت دیگر، فرد خصوصیات فکری و فرهنگی جامعه خود را در جهت معیارها و ملاک‌های مبتنی بر ارزش‌ها پالایش و گزینش می‌کند و در صورت روشن‌شدن حقیقت، آن را می‌پذیرد. این تبعیت، نیازمند به تقویت خرد عملی و عمل‌کردن به دانسته‌های خویش در موقعیت‌های گوناگون زندگی است (علم‌الهدی، ۱۳۷۹). برای پرورش‌دهی عقلانیت، رهایی از تعصبات و پروردن روحیه آزادی‌خواهی و آزاداندیشی با پذیرش خردمندانه حدود آن ضرورت دارد.

مواجهه خردمندانه با میراث فکری - فرهنگی، توانایی افراد برای ترویج حقایق را قوت می‌بخشد و آنان را از آسیب‌های ناشی از تقلید بدون تفکر و نیز آسیب‌های ناشی از افراط در نقد همه زیربناها و اصول، و لابلایگری فکری حفظ می‌کند.

در دوران کودکی که قوای شناختی و عقلانی کودک در مراحل اولیه تکامل قرار دارد، میزان خردمندی متولیان تربیت در مواجهه با میراث فرهنگی و مسائل اجتماعی، دارای اهمیت فراوان است؛ اما در دوره نوجوانی، هم‌اندیشی، گفت‌وگو، نظارت و مراقبت غیرمستقیم از طریق اشباع معرفتی، و تثبیت هنجارها و ارزش‌های حق‌محورانه موضوعیت می‌یابد. یکی از مصادیق مهم این مسئله، حیا و عفاف است که باید آن را به صورت آگاهانه و اختیاری برگزید؛ همچنین متناسب با اقتضاهای سنی، آموزش اعتقادی و معیاردهی در ارزش‌های اسلامی اهمیت می‌یابد. در دوران جوانی باید تعمیم‌دهی بینش (در جایگاه خود در نظام هستی، در جایگاه هرکدام از افراد دیگر، و در فهم موقعیت و زمان و وضعیت و محیط) و توانمندی داوری و ارزیابی منطقی خود و دیگران تقویت شود؛ همچنین از روش عبرت‌دهی در یادآوری تاریخ، آداب و رویدادها می‌توان بهره گرفت. در واقع، از این منظر، دوره جوانی را می‌توان زمان اوج توانمندی برای پرورش یافتن این مؤلفه محسوب کرد.

۱-۲-۲. نقد مفهوم جامعه‌پذیری

اگر جامعه‌پذیری فقط به معنای همسازی و هم‌نوایی فرد با ارزش‌ها، هنجارها، و نگرش‌های گروهی و اجتماعی یا به دنبال درونی‌کردن هنجارها و ارزش‌های جامعه در فرد باشد، هیچ‌کدام از این مفاهیم، مواجهه‌ای قاعده‌مند با نگرش‌ها، ارزش‌ها و هنجارهای موجود در جامعه را به دنبال ندارند و در نتیجه، فرد مواجهه‌ای منفعلانه یا در نهایت، مبتنی بر سلاقی و علائق فردی خواهد داشت. مخصوصاً در جوامع عصر حاضر که عمدتاً از نوع باز هستند، جریان‌های فکری گوناگون دیده می‌شود و متربی به معیارهایی نیازمند است تا براساس آن‌ها فرهنگ، آداب، گفته‌ها و شنیده‌های خود را پالایش کند. روحیه نقادی و نقدپذیری، شخصیت علمی و حقیقت‌جویی را به جای عرف‌محوری تقویت می‌کند و بدین صورت، اصلاحگری جامعه و ایجاد تحول به سمت غایت مطلوب در آن، معنا می‌یابد. در تربیت منفعل و مطیع‌پرور که تنها هنرش بازتولید وضعیت موجود است، فرد هرچه را با آن مواجه می‌شود، با تمام

کاستی‌هایش به آیندگان هدیه می‌دهد و هیچ‌گونه اثر وجودی‌ای در اصلاح و بهبود وضعیت انسان‌ها در طول تاریخ ندارد.

رهنما و ذوالفقاری (۱۳۹۵) نگاه ایدئولوژیک را که یکی از مصداق‌های آن، دین است، حامی سلطه‌پذیری اجتماعی دانسته‌اند؛ حال آنکه از نگاه علم‌الهدی (۱۳۷۹)، در تربیت اجتماعی دینی، پرورش‌یافتن اندیشه نقاد، مؤلفه‌ای مهم است و تأکید بر عقلانیت تا آنجا پیش می‌رود که به تقدس‌زدایی از مراجع قدرت، اعم از عامه مردم، دستگاه‌های سیاسی و نظام‌های تبیینی می‌رسد؛ البته جز آن‌هایی که صلاحیت خود را با استفاده از راه‌های عقلانی اثبات کرده باشند؛ بنابراین، مواجهه فعال، آن‌هم با قید حق‌محوری (نه سلطه‌پذیری)، رویکرد تربیت ایدئولوژیک اسلامی است.

۲-۲-۲. نقد مفهوم احترام‌گزاردن به عقاید و افکار

اگر منظور از احترام، پذیرش هر عقیده‌ای در بستر روحیه منفعلانه باشد، این رویکرد، مخالف با حقیقت‌جویی و حق‌محوری است. با وجود اینکه همه انسان‌ها دارای کرامت هستند، عقیده-ای محترم است که بهره‌مند از حقایق و مبتنی بر اصول موضوعه مشترک باشد؛ بنابراین، ضمن حفظ احترام به شخصیت همه افراد می‌توان آرا و تفکرات آن‌ها را در فرایندی منطقی و تحلیلی نقد کرد و به چالش کشید؛ البته این سخن به معنای رعایت نکردن لوازم گفت‌وگو، یعنی گوش‌دادن صحیح و کامل به عقاید و نظرات، و برداشت صحیح و منطقی از آن‌ها نیست و بنابراین، احترام‌گزاردن به صاحبان عقاید و افکار ضرورت دارد؛ نه اینکه لازم باشد به همه عقاید و افکار احترام بگذاریم.

۲-۳. وفاق حق‌محور

در این نوشتار، وفاق حق‌محور عبارت است از نوعی همزیستی مسالمت‌آمیز در چهارچوب اصول و با چشم‌پوشی از تفاوت‌های درون‌فرهنگی که از جمله آثار آن، توانایی کارکردن در جمع و اتحاد برای رسیدن به هدف را می‌توان ذکر کرد. برای تحقق‌یافتن این مؤلفه، اعتقاد به برابری همگان در برخورداری از کرامت و فطرت الهی‌ای که خالق یگانه و مشترک برای تمام انسان‌ها در نظر گرفته، یکی از مهم‌ترین پیش‌زمینه‌هاست. در این مؤلفه، گفت‌وگو اهمیت فراوان دارد؛ زیرا افراد را به حق‌محوری و اصول موضوعه مشترک نزدیک می‌کند؛ اما وجود اختلافات و تنوع‌ها مسئله‌ای طبیعی قلمداد می‌شود؛ چون حتی ممکن است افرادی

که برسر اصول مشترک توافق دارند، در برخی امور، دچار اختلاف در تفکر و نگرش شوند (تکثر درون فرهنگی). در اینجا مواجهه تسامح‌گرایانه با مخالفان که نیازمند به روحیه تسامح و تساهل است، مطرح می‌شود که در سطح جامعه، ناظر به وحدت اجتماعی است. در دوران کودکی، تقویت مهارت‌های هیجانی و اجتماعی با تحکیم مهارت همدلی و برانگیختن حساسیت درقبال دیگران، آموزش‌دهی آداب معاشرت در داخل و بیرون خانواده، رعایت کردن ادب و... لازم است؛ حال آنکه در دوره نوجوانی، گفت‌وگوی همدلانه و مسئله-محور، جایگاهی ویژه می‌یابد؛ همچنین توجه به هم‌نشینیان نوجوان و هم‌نشین کردن او با مراکز دینی، خانواده و مراسم‌های مذهبی و ملی، دانشمندان، خویشاوندان، مؤمنان و همسایگان، بسیار مهم است. در دوران جوانی، تعمیم‌دهی بینش به دوست و دشمن، به‌خصوص دشمنان به‌سرمدمداری جریان باطلی که در سطح فکری و اعتقادی، اجتماع‌های انسانی را هدف قرار داده‌اند، داوری در ارزیابی خود و دیگران (ترک تصورات قالبی فرهنگی و سنی) و تعامل اجتماعی برپایه دیالکتیک موقعیتی (اهمیت خود-دیگرنگری و خویشاوندنگری) مورد توجه قرار می‌گیرد؛ همچنین درگیرکردن فرد درحیطه زندگی و مواجهه با مصائب حیات اجتماعی و نیز درگیرکردن او در روابط درون‌گروهی از روش‌های قابل استفاده در این حوزه است. روش تقویت هویت جمعی نیز با شناساندن قهرمانان ملی و مذهبی به‌عنوان ستون‌های وحدت‌بخش جامعه و تبیین حماسه‌های اجتماعی به‌صورت ناتمام به‌منظور ایجاد حس تکمیل‌کنندگی در افراد، در سنین مختلف، باعث تقویت این مؤلفه می‌شود.

۲-۴. مشارکت اجتماعی

منظور از مشارکت، کنش فعال اجتماعی و انجام‌دادن مسئولیت‌های خود درقبال خانواده و جامعه، به‌گونه‌ای برخاسته از آگاهی و عشق به هدف و در راستای تغییر، اصلاح و بهبود اجتماع است. در فرایند مشارکت، برخورداری از عزت‌نفس و هویت منسجم اجتماعی، شرطی مهم به‌شمار می‌آید؛ زیرا مفهوم مشارکت، با مشایعت تفاوت دارد و با اصلاح‌گری و ایجاد تحول به‌سمت رشد و بالندگی همراه است.

قلمرو این مؤلفه از سطح میان‌فردی و گروهی، یعنی همکاری با دیگری تا سطح خانواده و جامعه در جهت تحقق یافتن آرمان‌های اجتماعی امتداد می‌یابد و در این حوزه، لازم است

به سطح خانواده به صورت خاص توجه شود؛ زیرا در بحث مشارکت، به سبب فرجه شدن نهادها، اغلب در کنار عناصر فرد و جامعه، به عنصر خانواده به عنوان سلول زنده جامعه، چنان‌که باید و شاید، توجهی نمی‌شود.

توجه به ویژگی‌های نوع انسان‌ها و تفاوت‌های فردی‌شان در فرایند تربیت، مؤثر است؛ اما این توجه در خصوص مؤلفه مشارکت که بروز استعدادها و توانمندی‌های متربی در جهت اصلاح خود، خانواده و محیط را پی می‌گیرد، شدت و دقتی ویژه را می‌طلبد تا از این رهگذر، امکان ظهور و ایفای نقش متناسب برای متربی فراهم شود؛ همچنین توجه به مؤلفه جنسیت به دلیل خلقت و استعدادهای ویژه و به تبع آن، نقش و وظایف خاص هریک از زن و مرد، در مشارکت اهمیت فراوان دارد.

دوران نوجوانی و سنین بعد از آن، زمانی مناسب برای تحقق یافتن مشارکت اجتماعی است. در دوره نوجوانی، مشارکت متربی از جهت فکری (مشورت)، فیزیکی (انجام دادن فعالیت)؛ هم‌اندیشی دربارهٔ هنجارهایی همچون مُد و معیارهای الگو و تعدیل ارزش‌های الگوپذیری، گفت‌وگوی همدلانه و مسئله‌محور راجع به مسائل مبتلابه، و نظارت و مراقبت ترجیحاً غیرمستقیم و اشباع معرفتی به خصوص در مواردی مانند حیا و عفاف، ضروری است. رعایت کردن عفت در گفتار، رفتار و پوشش، یکی دیگر از ویژگی‌های خاصی است که با توجه به خلقت ویژه بانوان، در تربیت اجتماعی دختران در مؤلفه مشارکت، جایگاهی خاص دارد. در دوران جوانی، درگیرکردن نسل جوان در حیطه زندگی و روابط درون‌گروهی در چالش‌های اجتماعی و نهایتاً در دوران بزرگسالی، موعظه کردن افراد در خصوص مسئولیت‌های اجتماعی و آثار و پیامدهای رفتار، و توصیه کردن آنان به توجه به مسائل اجتماعی و فرهنگی، خانه و خانواده، و مسائل سیاسی باید مورد توجه خاص قرار گیرد (ساجدی و کوشا، ۱۳۹۲ الف).
گناه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

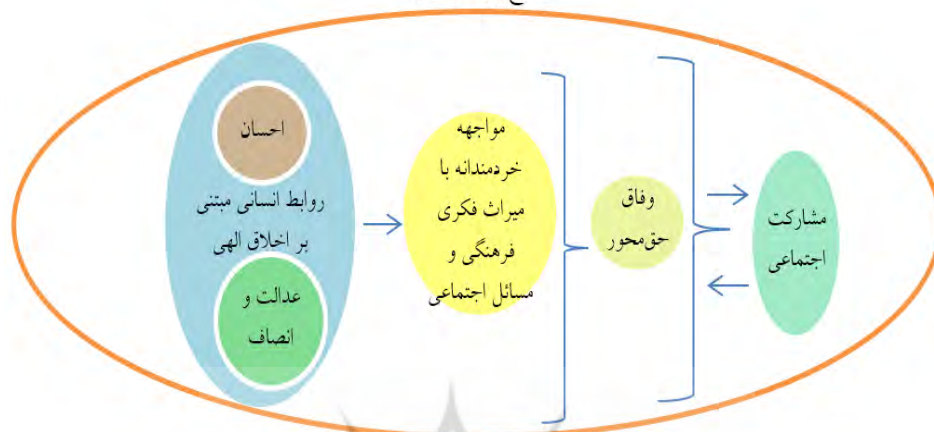
بحث و نتیجه‌گیری

یافته جدید این پژوهش به عنوان مروری سیستماتیک، در نسبت با پیشینه نظری، صورت‌بندی نتایج دیگر پژوهش‌ها ذیل کلان‌مفاهیم تربیت اجتماعی با دسته‌بندی آن‌ها در قالب سه حیطه بود. چنین کاری با این حجم از بررسی محتوا در پژوهش‌های پیشین دیده نمی‌شود. در این

بخش، به عنوان نتیجه گیری ای از کل ادبیات موجود در تربیت اجتماعی، ارتباط بین کلان مفاهیم موجود در این ساحت را در قالب یک مدل تبیین می کنیم.

مدل مفهومی تربیت اجتماعی بدین شرح است:

اصلاح رابطه با حق

شکل ۲. مؤلفه های محوری در تربیت اجتماعی و روابط بین آنها

فضای حاکم بر تمام مؤلفه ها اصلاح رابطه با حق (خدا محور) با شاخص محبت و اطاعت از اولیای حق) و به تبع آن، اصلاح روابط خود با دیگران است. مؤلفه «روابط انسانی مبتنی بر اخلاق الهی»، محوری ترین عنصر در تربیت اجتماعی محسوب می شود و دارای دو شاخص به نام های عدالت و احسان است که در سطح کلان، زیربنای کل تربیت اجتماعی را تشکیل می دهند. در مؤلفه «مواجهه خردمندانه با میراث فکری - فرهنگی و مسائل اجتماعی»، تقویت اعتقادات و تفکر الهی و حق محور در کنار تعقل به فرهنگ ها و جریان های اجتماعی پی گرفته می شود. عدالت، انصاف و احسان، چه در سطح جامعه و بین الملل و چه در سطح روابط میان فردی، پیش زمینه تحقق یافتن وفاق اجتماعی و پیشگیری از روابط خصمانه اجتماعی را فراهم می کند. از طرف دیگر، «مواجهه خردمندانه»، باعث تقویت تفکر و فراهم کردن بستر مناسب برای گفت و گوی منطقی به عنوان زیرمؤلفه «وفاق اجتماعی» می شود. در نهایت، ضمن اینکه بسترهای لازم برای «مشارکت اجتماعی»، در دیگر مؤلفه ها فراهم می شود (مثل حق محوری، تفکر، و توافق و همسویی در کنشگری های اجتماعی)، نتایج «مشارکت اجتماعی» نیز بر تقویت تک تک مؤلفه های دیگر اثر می گذارد و میان آنها رابطه ای

دو طرفه وجود دارد؛ مثلاً مشارکت اجتماعی در سطح جامعه، موجب برقراری عدالت و آزادی بیشتر افراد می‌شود و از رهگذر این مشارکت می‌توان تفکرات جمعی در خصوص مسائل اجتماعی و میراث فکری فرهنگی موجود در جامعه را اصلاح کرد و ارتقا بخشید.

در این پژوهش، تنها چهار پایگاه داده (البته از نوع مرجع) در حوزه علوم انسانی را بررسی کردیم. در پژوهش‌های بعدی می‌توان از طریق بررسی دیگر پایگاه‌های داده، این تحقیق را تکمیل کرد؛ همچنین تمرکز این پژوهش بر دو بُعد نظام آموزشی رسمی و خانواده بود و بنابراین، در دیگر پژوهش‌ها می‌توان با در نظر گرفتن دیگر ابعاد مؤثر در تربیت اجتماعی همچون رسانه و فضای مجازی، یافته‌های این مقاله را تکمیل کرد.

در حیطه تربیت اجتماعی، از جهت دقت‌های مفهومی و موضوعی برای تکمیل مدل نظری، توجه به مقوله جنسیت (مانند بررسی سیره عملی طیفی از بانوان کنشگر اجتماعی موفق در ساحت خانوادگی) در موقعیت‌های گوناگون اجتماعی با تمرکز بر حل چالش‌ها در انواع کنشگری، یکی از پیشنهادهاست؛ همچنین بررسی نقش خانواده و مشخصاً والدین می‌تواند ادبیات تربیت اجتماعی را تقویت کند. با عنایت به این مسئله که روح حاکم بر تربیت اجتماعی از نوع حق‌محوری است، شناخت جریان‌های دارای تقابل با حق (دشمن) نیز (مثلاً در موضوع جهاد در ابعاد سخت و نرم آن) موضوعیت دارد. هم‌لازم است تحقیق‌های کیفی و کاربردی در زیرشاخه‌های مدیریت آموزشی و روان‌شناسی تربیتی از رشته علوم تربیتی و همچنین در رشته‌های روان‌شناسی و جامعه‌شناسی صورت گیرد و در رویکرد اسلامی، پژوهش در خصوص سیره ائمه اطهار (ع) و نیز سیره و اندیشه دانشمندان اسلامی پیشنهاد می‌شود.

منابع

- قرآن کریم (محمد مهدی فولادوند، مترجم).
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۵۲). ترجمه الخصال (مدرس گیلانی، مترجم). تهران: جاویدان، نسخه الکترونیک.
- احمدپناهی، علی (۱۳۹۴). بررسی ظرفیت‌های مادران در تربیت اجتماعی فرزندان با تکیه بر یافته‌های دینی و علم. *اسلام و علوم اجتماعی*، ۷(۱۴)، ۹۳-۱۱۳.
- اسلامی، ادریس؛ احمدآبادی ارانی، نجمه؛ محمودی، آزاد؛ و رشیدی، حسن (۱۳۹۷). اهداف تربیت اجتماعی از منظر سه رویکرد جامعه‌شناختی کلان‌نگر، خردنگر و تلفیقی. *اندیشه‌های نوین تربیتی*، ۱۴(۴)، ۱۶۴-۱۲۵.

۱۸۲ فصلنامه علمی علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، دوره دوازدهم، شماره بیست و چهار، بهار ۱۴۰۳

- اسماعیلی فر، سیده مهسا (۱۳۹۰). روش‌های تربیت اجتماعی از دیدگاه نهج البلاغه. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه علوم حدیث، تهران، ایران.
- افخمی اردکانی، محمدعلی؛ و بهشتی، سعید (۱۳۸۶). تبیین مبانی و اصول تربیت اجتماعی در نهج البلاغه. تربیت اسلامی، ۲(۲۱ و ۲۲).
- افکاری، فرشته (۱۳۹۳). نقد و بررسی رویکردهای تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی در کتاب‌های درسی بخوانیم، بنویسیم، قرآن، هدیه‌های آسمان، تعلیمات اجتماعی و طراحی الگوی برنامه درسی. (رساله دکتری). دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.
- اناری نژاد، عباس؛ و مرزوقی، رحمت‌الله (۱۳۸۶). تربیت اجتماعی از منظر نهج البلاغه. تربیت اسلامی، ۲(۴)، ۱۶۳-۱۹۲.
- انصاری، مریم (۱۳۹۱). تحلیلی بر تجربه زیبایی‌شناسی جان دیویی به منظور پیشنهاد الگوی تجربه زیباشناسانه در تربیت اخلاقی. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
- باقری، خسرو (۱۳۷۷). مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی (نقد تطبیقی علم اخلاق و روان‌شناسی معاصر). تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، چ ۱.
- باقری، خسرو (۱۳۷۹). اصول تربیت اجتماعی در اندیشه امام علی (ع). تربیت اسلامی، ۴(۴)، ۳۸۵-۴۲۵.
- باقری، خسرو؛ و سجادیه، نرگس (۱۳۸۴). عاملیت آدمی از دیدگاه ریچارد رورتی و پیامدهای آن در تربیت اجتماعی. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ۴(۱۳)، ۱۱۱-۱۳۲.
- بیرونی کاشانی، راضیه؛ باقری خسرو؛ و زیباکلام مفرد، فاطمه (۱۳۹۱). تبیین عناصر فلسفه اخلاقی-اجتماعی ابن‌سینا و دلالت‌های آن در تربیت اخلاقی، پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، ۲(۲).
- برزیده، حمیرا؛ محمودنیا، علیرضا؛ فاندی، یحیی؛ و ضرغامی، سعید (۱۳۹۵). الگوی پیشنهادی برنامه درسی تربیت اجتماعی اسلامی در دوره متوسطه: رویکردی هنجارین. پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، ۶(۲)، ۱۰۷-۱۲۷.
- بهشتی، سعید؛ و شکری‌نیا، محمدعلی (۱۳۹۰). جایگاه طبیعت در تربیت انسان از دیدگاه قرآن کریم. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۹(۱۲)، ۹-۳۷.
- جان‌نثاری، حسین‌علی؛ و واعظی، حسین (۱۳۹۶). جایگاه اخلاق در تربیت اجتماعی از منظر قرآن کریم. پژوهش دینی، ۱۷(۳۵)، ۶۷-۸۴.
- جان‌نثاری، حسین‌علی؛ و واعظی، حسین (۱۳۹۸). نقش الگوهای اخلاقی در تربیت اجتماعی از منظر قرآن کریم. علوم قرآن و حدیث، ۵۱(۱۰۳)، ۷۵-۹۶.

چارچوب مفهومی تربیت اجتماعی: مطالعه‌ای نظام‌مند/ فاطمه کهن‌پور و دیگران ۱۸۳

جباری‌فر، تقی؛ و امراللهی، مرضیه (بی‌تا). مبانی، اصول و روش‌های تربیت اجتماعی ازدیدگاه نهج البلاغه. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه یزد، یزد، ایران.

جعفری‌هرندی، رضا؛ نجفی، حسن (۱۳۹۸). تربیت اجتماعی و سیاسی به‌روایت کتاب‌های درسی دوره دوم متوسطه نظری ایران: اهداف تربیت اجتماعی دوره متوسطه. مطالعات برنامه درسی ایران، ۱۴(۵۲)، ۱۵۹-۱۸۴.

جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۹۱). مفاتیح‌الحیة (محمدحسین فلّاح‌زاده، یدالله مقدسی، سید کمال‌الدین عمادی، محمود لطیفی و جعفر آریانی، محققان و تنظیم‌کنندگان) (چاپ ۳۹). قم: مرکز نشر اسراء.

حاج‌کاظمی، اکرم (۱۳۹۲). تبیین آسیب‌شناسی تربیت اجتماعی ازدیدگاه قرآن و روایات. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه اراک، اراک، ایران.

حسینی، مهرداد؛ ایمانی، محسن؛ و سجادی، مهدی (۱۳۸۰). اصول و روش‌های تربیت اجتماعی ازدیدگاه امام خمینی (ره). (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
حسینی‌زاده، علی؛ و موسوی، سمیه سادات (۱۳۹۷). بررسی و تحلیل مبانی تربیت اجتماعی با تکیه بر منابع اسلامی. مطالعات قرآنی نامه جامعه، ۵ (۱۲۷).

خسروی‌مراد، لیلیا؛ و فیضی، زهرا (۱۴۰۰). مرور نظام‌مند پژوهش‌های قرآنی مرتبط با تربیت اجتماعی. دوفصلنامه علوم تربیتی ازدیدگاه اسلام، ۹(۱۷)، ۶۵-۹۱.

دهقانی، مرضیه (۱۳۹۰). طراحی الگوی مطلوب (جایگزین) برنامه درسی تربیت اجتماعی برای دوره راهنمایی تحصیلی ایران. (رسالة دکتری). دانشگاه فردوسی مشهد، خراسان رضوی، ایران.
دیدگاه، زهرا؛ شریعتی، صدرالدین؛ بهشتی، سعید؛ و ایمانی‌نایینی، محسن (۱۳۹۷). تبیین نقش مسئولیت‌پذیری در تربیت اجتماعی نوجوانان براساس تفسیرالمیزان. نشریه فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، ۹(۳۴)، ۲۷-۵۶.

رهنما، اکبر؛ و ذوالفقاری، زهرا (۱۳۹۵). تربیت اجتماعی دانش‌آموزان ازمنظر فلسفه تربیتی دموکراتیک و ایدئولوژیک (شباهت‌ها و تفاوت‌ها)، هفتمین همایش ملی انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران، دانشگاه شیراز.

زنگانه، ابوالفضل (۱۳۹۳). ارزیابی مؤلفه‌های تربیت اجتماعی دانش‌آموزان دوره متوسطه براساس ابعاد اجتماعی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ازدیدگاه دبیران شهرستان علی‌آباد کتول. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

- ساجدی، ابوالفضل؛ و شریف حیدری، محمد (۱۳۹۲). موانع تربیت اجتماعی کودکان در خانواده‌های امروزی. معرفت، ۲۲(۱۹۴)، ۱۱۵-۱۳۳.
- ساجدی، ابوالفضل؛ و کوشا، غلام‌حیدر (۱۳۹۲ الف). چیستی، چرایی و چگونگی تربیت اجتماعی بزرگ‌سالان در خانواده (فرزندپروری). اخلاق، ۳(۱۲)، ۹-۵۱.
- ساجدی، ابوالفضل؛ و کوشا، غلام‌حیدر (۱۳۹۲ ب). شاخص‌های روش تربیت سیاسی-اجتماعی در ساحت خانواده. مرکز بررسی‌های استراتژیک، طرح پژوهشی.
- سبحانی‌نژاد، مهدی؛ و رضایی فراهانی، منیره (۱۳۹۰). ماهیت تربیت اجتماعی از دیدگاه امام علی (ع). پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۹(۱۳)، ۹-۳۳.
- سبحانی‌نژاد، مهدی؛ و شایسته، اقدس (۱۳۹۱). استخراج چارچوب مؤلفه‌های مفهومی تربیت اجتماعی از سیره پیامبر اعظم (ص) و ملاحظات بهره‌گیری در عناصر تربیتی، همایش ملی پیامبر اعظم (ص)، تهران: دانشگاه شاهد.
- سلطانی رنانی، (۱۳۹۲). تربیت اجتماعی و پایه‌های اخلاقی آن در قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی. اخلاق، ۳(۱۲)، ۲۳۵-۲۶۰.
- شفیعی، فاطمه‌صغری؛ دیالمه، نیکو؛ و حاجی حسینی، لایلا (۱۴۰۰). واکاوی کارکرد رهبری مدیران آموزشی در تربیت دختران با تأکید بر آموزه‌های اسلامی. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه امام صادق (ع): پردیس خواهران، تهران، ایران.
- شفیعی دستگردی، زهره (۱۳۹۲). تبیین تربیت اجتماعی از منظر علامه محمدتقی جعفری. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
- شمس‌الدینی، فاطمه (۱۳۹۲). بررسی مبانی، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه امام صادق (ع). (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
- صادقی، گودرز (۱۳۸۸). تبیینی از اصول و شیوه‌های تربیت اجتماعی در نظام تعلیم و تربیت اسلامی. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). مرکز پیام نور تهران، تهران، ایران.
- صدر، امام موسی (۱۳۹۷). زن و چالش‌های جامعه در قلمرو اندیشه امام موسی صدر (احمد نظام، گردآورنده). تهران: مؤسسه فرهنگی - تحقیقاتی امام موسی صدر (نسخه الکترونیک در نرم‌افزار فیدیبو).
- ضمیری، محمدرضا (۱۳۸۴). تربیت اجتماعی نوجوان از دیدگاه علوی. فرهنگ کوثر، ۷(۵۹).

چارچوب مفهومی تربیت اجتماعی: مطالعه‌ای نظام‌مند/ فاطمه کهن‌پور و دیگران ۱۸۵

طالب‌زاده نوبریان، محسن؛ کاظمی، اکرم؛ و موسوی، حسین (۱۳۹۱). تأثیر میزان سواد و آگاهی بر نگرش تربیتی مادران درباره تربیت اجتماعی نوجوانان شهر تهران. *مطالعات روان‌شناسی تربیتی*، ۱۵(۱)، ۱۲۵-۱۴۳.

عابدی، منیره؛ نوروزی، رضاعلی؛ و بختیار نصرآبادی، حسن‌علی (۱۳۹۰). تربیت اجتماعی ازدیدگاه فردگرایان و نقد آن براساس دیدگاه علامه طباطبایی. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۱۹(۱۲)، ۳۹-۶۳.

عابدی، منیره؛ و نیلی، محمدرضا (۱۳۹۲). بررسی تحلیلی اهداف تربیت اجتماعی آموزش و پرورش ایران و مقایسه آن با دیدگاه‌های علامه طباطبایی. *تربیت اسلامی*، ۸(۱۶)، ۷۹-۱۰۰.

عارفی‌فر، الناز؛ ایمانی‌نایینی، محسن؛ و صادق‌زاده قمصری، علیرضا (۱۳۹۷). تبیین فلسفی و ارزیابی تربیت اجتماعی علم‌محور ژاپن براساس نظریه اسلامی عمل برای بهبود آموزش مهارت‌های اجتماعی در دوره اول متوسطه. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. عسگری، فریبا (۱۳۹۰). *بررسی مبانی، اصول و روش‌های تربیت اجتماعی کودکان در سیره پیامبر اکرم (ص)*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

علم‌الهدی، جمیله (۱۳۷۹). چشم‌اندازی به تربیت مدنی ازدیدگاه اسلام. *تربیت اسلامی*، ۱(۱).
علیزاده سدهی، علی‌اکبر (۱۳۹۴). *بررسی جایگاه تربیت اجتماعی در تمدن‌سازی نوین اسلامی از منظر پیامبر اکرم (ص)*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.
علیشاهی، علی (۱۳۹۴). *کارکردهای مؤثر تربیت اجتماعی در جامعه از منظر علامه طباطبایی، معرفت*، ۲۴(۲۰۸)، ۶۷-۸۰.

عمرانی، مسعود؛ افسردیر، حسین؛ و عمرانی، مرجان سادات (۱۳۹۴). *راهکارهای تربیت اجتماعی و عاطفی نوجوانان در قرآن و احادیث*. *پژوهشنامه معارف قرآنی*، ۶(۲۳)، ۷-۳۵.
فرخ‌یار، زهره (۱۳۹۰). *عفاف در اخلاق اجتماعی*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه پیام نور تهران، تهران، ایران.

فرمهبینی فراهانی، محسن (بی‌تا). *طرح پژوهشی تدوین الگوی نظری تربیت سیاسی - اجتماعی (مدنی) برای نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران*، ناظر علمی: مرتضی منطقی.

قاسمی، سعیده؛ سجادی، مهدی؛ و ایمانی، محسن (۱۳۹۴). *تربیت اجتماعی زیبایی‌شناسانه، پارادایمی* بدیل برای نظام تربیت اجتماعی جزم‌گرا. *تحقیقات فرهنگی ایران*، ۸(۲)، ۱۶۵-۱۸۰.
کریمی، فاطمه (۱۳۹۱). *برنامه درسی پنهان: تأکید بر تربیت اجتماعی*. *راهنمای آموزش*، ۵(۲)، ۱۲۵-۱۳۰.

- کوشی، زهرا؛ موسی‌پور، نعمت‌الله؛ محبی، علی؛ و آرمند، محمد (۱۳۹۷). شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های تربیت اخلاقی با رویکرد اجتماعی در دوره ابتدایی و ارائه مدل مفهومی. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۳(۲)، ۱۱۷-۱۴۲.
- محمدی، آزاد؛ باقری نوع‌پرست، خسرو؛ و زیباکلام، فاطمه (۱۳۹۳). اصول و روش‌های تربیت اجتماعی مبتنی بر نظریه کنش ارتباطی هابرماس. پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، ۴(۲)، ۵-۲۸.
- محمدی، مهری (۱۳۷۹). بررسی مقدماتی مفهوم و اهداف تربیت اجتماعی از دیدگاه نهج البلاغه و مقایسه آن با مفهوم و اهداف سازگاری اجتماعی از دیدگاه دانشمندان علوم اجتماعی. تربیت اسلامی، ۱(۴)، ۴۲۴-۴۴۱.
- محمدی روزبهانی، کیانوش (بی‌تا). بازخوانی رساله حقوق امام سجاد از منظر تربیت اجتماعی. مجموعه مقالات همایش امام سجاد (ع).
- محمدی لگموج، سیروس (۱۳۸۹). بررسی مبانی، اهداف و روش‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه فیض کاشانی. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.
- محمودی، سیروس؛ و ایمانی‌فر، حمیدرضا (۱۳۹۹). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از نظر توجه به اهداف تربیت اجتماعی نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران. اسلام و علوم اجتماعی، ۱۲(۲۳)، ۲۶۳-۲۸۴.
- مذبوحی، سعید (۱۳۹۱). طراحی الگوی مطلوب برنامه درسی تربیت اجتماعی مبتنی بر قرآن در دوره ابتدایی. (رساله دکتری). دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.
- ملاسلمانی، فرشته (۱۳۸۸). بررسی مبانی و روش‌های تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاد (ع) در صحیفه سجادیه. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.
- ملایی، حسن (۱۳۹۲). چشم‌انداز تربیت اجتماعی زنان در فرهنگ مهدویت. فصلنامه مهدویت، ۲(۵)، ۶۹-۹۳.
- منصورنژاد، محمد (۱۳۸۵). درآمدی بر تربیت اجتماعی در سیره معصومین (ع). پژوهش‌های تربیت اسلامی، ۱(۱)، ۷-۴۱.
- منصورنژاد، حمیده؛ کشاورز، سوسن؛ حاجی عبدالباقی، مریم (۱۳۹۰). دلالت‌های تربیت اجتماعی در مدیریت آموزشی با تأکید بر قرآن کریم. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه امام صادق (ع) پردیس خواهران، تهران، ایران.
- منصوری، مریم (۱۳۹۴). الگوی مطلوب مناسبات اجتماعی بر مبنای آموزه‌های انسان‌شناختی نهج البلاغه. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

چارچوب مفهومی تربیت اجتماعی: مطالعه‌ای نظام‌مند/ فاطمه کهن‌پور و دیگران ۱۸۷

موسی‌زاده، زهره (۱۳۹۷). اصول و راهکارهای رشد و تربیت کودکان با تأکید بر تعلیم و تربیت اسلامی: راهنمای عملی والدین و مربیان، طرح پژوهشی معاونت پیشگیری از وقوع جرم قوه قضاییه.

نقیسی مقدم، شهلا (۱۳۹۲). سلوک اجتماعی زنان در تفسیر المیزان. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.

نقیب‌زاده، میرعبدالحسین؛ و نوروزی، رضاعلی (۱۳۸۹). تحلیلی بر اهداف تربیت اخلاقی و اجتماعی از دیدگاه هابرماس با تأکید بر نظریه کنش ارتباطی. جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۱(۱)، ۱۲۳-۱۴۲. نوراللهی، فریبا (۱۳۹۵). تحلیل محتوای برنامه درسی مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی از منظر توجه به تربیت اخلاقی. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

نوربخش ولاشیدی، اسماعیل، ماشینچی، علی اصغر، و رنجبر، مختار. (۱۳۹۹). طراحی الگوی تربیت اجتماعی از منظر قرآن و سنت بر اساس نظریه داده بنیاد. مطالعات اسلامی در حوزه سلامت، ۴(۴)، ۷۵-۸۸. SID. <https://sid.ir/paper/965666/fa/88-75>.

نوروزی، رضاعلی؛ و عابدی، منیره (۱۳۹۱). مبانی تشکیل جامعه از منظر علامه طباطبایی و دلالت‌های آن در تربیت اجتماعی. حکمت/سراء، ۴(۱۲)، ۱۶۵-۱۹۶.

نوروزی، رضاعلی؛ و عابدی، منیره (۱۳۹۴). تبیین دیدگاه علامه طباطبایی درباره شأن اجتماعی انسان و دلالت‌های آن در برنامه درسی تربیت اجتماعی. تربیت اسلامی، ۱۰(۲۰)، ۱۶۳-۱۹۱. یزدانی، فتانه؛ عباسی، عفت؛ محمدحسینی، مجید؛ و عسگری، علی (۱۳۹۷). طراحی و اعتبارسنجی الگوی برنامه درسی تربیت اجتماعی در دوره متوسطه اول با تأکید بر اسناد بالادستی. پژوهش در یادگیری آموزشگاهی و مجازی، ۶(۲)، ۹۵-۱۱۷.

یزدانی، فریدون؛ محمدی پویا، فرامرز؛ و بیجووند، زهرا (۱۳۹۸). احصای مصادیق ساحت‌های شش - گانه تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در قرآن کریم. پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۹(۱۹)، ۸۷-۱۱۱.

Barnett-Page, E.; and Thomas, J. (2009). Methods for the Synthesis of Qualitative Research: A Critical Review. *BMC Medical Research Methodology*, 9, Article number: 59 (2009), 9-59.

Chalmers, I.; Hedges, L. V.; and Cooper, H. (2002). *A Brief History of Research Synthesis*. 2002 Mar, 25(1), 12-37. doi: 10.1177/0163278702025001003

Snyder, H. (2019). Literature Review as a Research Methodology: An Overview and Guidelines. *Journal of Business Research*, 104 (July), 333-339. DOI:10.1016/j.jbusres.2019.07.039.